

Szakmai záró beszámoló az NN 79763 sz. OTKA kutatási projektről

A projekt pályázatban vállalt célkitűzéseit a munkaterv szerint maradéktalanul teljesítettük, kis mértékben túl is teljesítettük.

1. A nemzetközi együttműködés eseményei és eredménye

A célkitűzés szerint a magyar kutatócsoport egy a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) által korábban már támogatott kutatási együttműködés folytatásaként a müncheni Ludwig Maximilians Egyetem Német Filológiai Intézetében Hans Altmann professzor vezetése alatt működő kutatócsoporttal tart szoros kapcsolatot, amelynek során részben támogatást kap a német kutatócsoporttól a saját német-magyar összehasonlító nyelvészeti kutatásaihoz, részben pedig közös publikációban is részt vesz. Az együttműködésbe időközben Maria Thurmair professzor asszony révén a regensburgi egyetem Német mint Idegen Nyelv Tanszéke is bekapcsolódott.

Az együttműködés keretében Péteri Attila projektvezető négy alkalommal, 2010. márciusban, 2010. novemberben, 2011. márciusban és 2011. októberben járt Münchenben, ahol konzultált a német partnerekkel és anyaggyűjtést végzett. 2010. november 24-én meghívott előadóként előadást tartott az egyetem „Linguistisches Kolloquium” c. programsorozatának keretében a kutatás akkori állásáról „*Satzmoduspartikeln im Dienste der Markierung des Interrogativ- und des Imperativsatzes. Ein Sprachvergleich vor allem anhand ungarischer, russischer, finnischer und deutscher Sprachdaten*” címmel. 2010. novemberében meghívott oktatóként két hétvégén blokkosított prozemináriumot is tartott a Német Filológiai Intézetben a projekt eredményeire támaszkodva „*Modalität im Deutschen im Vergleich mit ausgewählten europäischen Sprachen*” címmel. 2011. őszén a német partner kérésére ugyanezt a témát kibővítve és kiegészítve egyhetes főszeminárium (Hauptseminar) keretében dolgozta fel a müncheni hallgatókkal. A müncheni utak fontos eredménye volt a kapcsolatrendszer bővülése, így kutatócsoportunk kapcsolatba lépett a német nyelvészet jelenlegi vezetőjével, Elisabeth Leiss professzor asszonnyal, valamint a Bécsben tevékenykedő, de Münchenben élő Werner Abraham professzor úrral is. Kapcsolatot épített ki továbbá a Müncheni Egyetem Finnugor Intézetével, személy szerint Jelena Skribnik intézetigazgató professzorasszonnyal, valamint Kelemen Mária tanárnővel, a magyar szak felelős lektorával. A második blokkosított szeminárium 2011-ben így már a Német Filológiai Intézet és a Finnugor Intézet közös szemináriumaként került meghirdetésre. Megjegyzendő, hogy a felsorolt utak az OTKA keret szűkössége miatt vegyes finanszírozásúak voltak, csak egy részük került a jelen projekt költségvetéséből kifizetésre.

Zakariás Emese 2010. július 4-18-ig tartózkodott Münchenben, Modrián Józsefné Horváth Bernadett pedig 2011. március 1-9-ig. Mindketten igen eredményes gyűjtőmunkát végeztek, Hans Altmann professzor pedig konzultációk során nagy segítséget nyújtott nekik a saját moduljuk feldolgozásában. Mindketten színvonalas nemzetközi konferenciaelőadást és publikációt készítettek, és jelentősen előrehaladtak doktori disszertációjuk írásában is. Modrán-Horváth Bernadett útközben Passauban Hans Werner Eroms professzor úrral is találkozott, akitől szintén értékes segítséget kapott. Munkájuk mind a jelen projekt számára, mind pedig szakmai előmenetelük és ezáltal a tudományos utánpótlás képzése szempontjából rendkívül fontos volt.

A német kutatócsoport három jelentős képviselője, Prof. Dr. Hans Altmann (München), Prof. Dr. Maria Thurmair (Regensburg) és Dr. Wilhelm Oppenrieder (München) 2010. november 1-6-ig tartózkodtak Budapesten. 2010. november 3-án egy napos workshop-ot rendeztünk a projekt aktuális állásáról az ELTE Germanisztikai Intézetében, ahová a német vendégeken kívül számos hazai szakembert is meghívtunk, néhányan közülük előadást is

vállaltak, ezáltal erősítve a kapcsolatot több társintézménnyel (MTA Nyelvtudományi Intézet, Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézet).

Az együttműködés legkonkrétabb eredménye az volt, hogy Hans Altmann professzor révén kutatócsoportunk bekapcsolódhatott egy a de Gruyter kiadónál megjelenő kézikönyv előkészítő munkálataiba (*Meibauer, J. / Steinbach, M. / Altmann H., eds.: Satztypen des Deutschen. Berlin/New York: de Gruyter*, előkészületben), amelyben a projektvezető, Péteri Attila írhatta meg a mondatípusok kontrasztív nyelvészeti megközelítéséről szóló fejezetet.

2. A kutatási eredmények közzététele, előadások és publikációk

A kutatási eredményeket az eredeti munkatervben vállaltaknál szélesebb körben és nagyobb számban tudtuk közzétenni.

A projekt témájában összesen hat konferenciaelőadást tartottunk, ebből négy külföldi és kettő hazai volt. Összesen 8 folyóiratcikk, illetve konferencia-kötetben megjelent cikk készült, valamint egy nemzetközi együttműködésben létrejött könyvfejezet. Az eredmények átfogó összefoglalása monografikus formában Péteri Attila habilitációs értekezéseként készült el.

A projektvezető 2010. március 19-én Göttingenben egy partikulákkal foglalkozó konferencián tartott előadást „*Die ungarische Aufforderungspartikel hadd – Grammatikalisierung, Semantik und Syntax*” címmel, melynek kibővített és többnyelvű összehasonlítással kiegészített változatát később itthon, Szombathelyen is előadta. 2010. őszén a már említett, az ELTÉ-n tartott workshop keretében, valamint a müncheni „Linguistisches Kolloquium”-on adott elő a mondatfajta-jelölő partikulák kontrasztív nyelvészeti vizsgálatáról. 2011. március 17-ére plenáris előadás tartására meghívták a mannheimi „Institut für Deutsche Sprache” intézet éves közgyűlése alkalmából rendezett konferenciára, ahol mintegy 150 résztvevő előtt tartott előadást „*Die Markierung ausgewählter Interrogativ- und Imperativsatztypen im Deutschen und im Ungarischen. Parallelen und Diskrepanzen*” címmel. A három említett külföldi előadás lefedi a kutatás két tartalmi pillérét, a partikulák, valamint a szórend mondatfajta-jelölő szerepét a német és a magyar nyelvben, több más európai nyelvre történő kitekintéssel. A kutatási eredmények átfogó, monografikus bemutatása a szerző „*Interrogativsätze im Deutschen und im Ungarischen. Mit einem typologischen Ausblick auf die Interrogativmarkierung in den europäischen Sprachen*” című 230 oldalas habilitációs értekezésében található, amelyet 2011. júniusban nyújtott be. Jelenleg rendelkezésre áll már az egyik, rendkívül pozitív opponensi bírálat. A szintén a projekt témájával kapcsolatos habilitációs előadásra várhatóan a tavasz folyamán kerül majd sor.

Zakariás Emese 2010. szeptember 22-én Nagyváradon az „*Interkulturelle Erkundungen. Leben, Schreiben und Lernen in zwei Kulturen. IV. internationale Germanistentagung, Oradea/Nagyvárad/Großwardein, 23-25. September 2010.*” című konferencián tartott előadást „*Wer lügt, ist unsicher - Relativsätze und Interrogativnebensätze des Deutschen und Ungarischen*” címmel, valamint 2010. november 12-én az ELTE Germanisztikai Intézetének „*Jahrestagung ungarischer Nachwuchsgermanisten*” c. konferenciáján „*Relativsätze ohne Bezugsnomen und indirekte Fragesätze im Deutschen und Ungarischen*” címmel. Kutatási eredményeiről összefoglaló szakcikk jelent meg a „*Jahrbuch der ungarischen Germanistik*” c. évkönyv 2011-es számában. A projekt ideje alatt ezen kívül doktori disszertációján is dolgozott.

Modrián Józsefné Horváth Bernadett kutatási eredményeiről 2010. október 8-án Szombathelyen „*Topik, Thema und Perspektivierung*” c. konferenciaelőadásában, valamint 2011. január 29-én Párizsban a Sorbonne Egyetem Germanisztikai Intézetében rendezett „*Der Satzanfang im Deutschen: syntaktische, semantischpragmatische und informationsstrukturelle Integration vs. Desintegration*” c. konferencián ún. poszterprezentáció keretében számolt be.

A prezentáció címe: „*Thetische/kategorische Perspektive in geschriebenen deskriptiven und narrativen Texten*”. A projekt ideje alatt doktori disszertációján is dolgozott. Mindkét projektrésztvevő munkájáról részletes beszámolót is készített.

3. A kutatás legfontosabb tartalmi eredményei

A jelen kutatási projektben részben korábbi vizsgálati eredmények kiértékelése, rendszerezése és deskriptív szempontú összefoglalása történt, részben pedig a korábbi eredményekből két kiválasztott területen, a mondatfajta-jelölő partikulák formai és funkcionális ismérvei kérdésében, valamint a szórend mondatfajta-jelölő szerepének tekintetében elméleti szempontból is lényeges következtetéseket vontunk le.

Korábbi nagy volumenű vizsgálataink a kérdő mondatok átfogó összehasonlítására vonatkoztak elsősorban a német és a magyar nyelvben, de nyelvtipológiai kitekintést biztosított további hét nyelv, a latin, az angol, a finn, az orosz, az olasz, a török és az albán nyelv bevonása a vizsgálatba. A vizsgált nyelvek tekinthetők az európai nyelvek egyfajta reprezentatív metszetének, ezért a segítségükkel levont általánosítások az európai nyelvek tipológiai vizsgálatához szolgálnak értékes adalékok. A jelen projekt keretében elkészült szintézis szerint az európai nyelvek általában nagy hasonlóságokat mutatnak a kérdő mondat jelölése és altípusai tekintetében. Elsősorban az Európa keleti felében beszélt nyelveknél gyakori a kérdő partikula, mint mondatfajta-jelölő eszköz. A kérdő partikulákat opcionálisan használó nyelvek esetében a partikulával jelölt eldöntendő kérdő mondatok szintaxisa gyakran analóg a kérdőszavas kérdő mondatok szintaxisával, míg a lexikálisan jelöletlen eldöntendő kérdő mondatok szerkezete ettől különböző. Vagyis a formai jelölés mintegy felülírja a kérdő mondatok szemantikai alapú, eldöntendő és kiegészítendő kérdő mondatra való felosztását, ezekben a nyelvekben lexikálisan jelöletlen és jelölt kérdő mondatokról kell beszélni. Érdekes hasonlóság továbbá az is, hogy a partikula mondatbeli helye jellemzően a kérdés fókuszát is jelöli, ezt a funkciót pedig a kérdő partikulával nem rendelkező nyelvekben az intonáció veszi át. A német nyelv ugyan az elterjedt felfogás szerint nem rendelkezik mondatfajta-jelölő partikulákkal, a mi vizsgálataink azonban kimutatták, hogy a *denn* árnyaló partikula a mai beszélt nyelvben a kérdő partikulává való fejlődés útján halad. Vizsgálatokat végeztünk ezen túlmenően partikulával jelölt felszólító mondatokkal is (a magyar *hadd* partikula és az ekvivalens német *lasst uns*-szerkezetet szintén európai tipológiai kitekintéssel hasonlítottuk össze), és itt is feltűnő konvergenciajelenségeket találtunk, különösen a grammatikalizációs folyamatok menetét tekintve.

Érdekes hasonlóságokat figyeltünk meg különösen a német és a magyar kérdő mondatok vizsgálata kapcsán. Az elterjedt felfogás szerint a németben elsősorban a szórend, és pedig a ragozott ige helye jelöli a mondatfajtákat, míg a magyar nyelvben a szórend nem rendelkezik ilyen funkcióval, hanem a mondat információszerkezetével függ össze, és a különböző mondatfajtákban azonos is lehet. Korpuszvizsgálatok segítségével ugyanakkor azt mutattuk ki, hogy amennyiben a magyar mondatban az ige előtti pozícióban álló elemről (ez lehet kérdőszó, igemódosító vagy fókuszos frázis) feltételezzük, hogy az igei komplexum integrált részét képezi, és a magyarban a teljes igei komplexum helyét hasonlítjuk össze a német ragozott ige szórendi helyével, meglepően hasonló gyakorisági mutatókat kapunk. Ez azzal magyarázható, hogy a magyar „VK1” mondatszerkezet (amely tehát vagy igével, vagy kérdőszóval, vagy igemódosítóval, vagy fókuszos frázissal kezdődik), nélkülözi a topikpozíciót, míg a „VK2” mondatszerkezetben a mondatot topik vezeti be. A topik-kategória megléte vagy hiánya a mondatban pedig egyértelműen korrelál bizonyos mondatfajtákkal (a kijelentő mondatnak jellemzően van, a kérdő és a felszólító mondatnak jellemzően nincsen topikja), ugyanakkor ez a korreláció egyik nyelvben sem teljes. Ebben az

összefüggésben volt külön érdekes az ún. thetikus mondatok összehasonlító vizsgálata, amelyet Modrán-Horváth Bernadett végzett el.

Érdekesség, hogy a német és a magyar nyelvhasználat a párhuzamos korpuszok gyakorisági mutatói szerint a kérdőmondatok szórendje tekintetében nagymértékű hasonlóságot mutat. Ez alól egy kivétel van: az igényes nyelvhasználatot feltételező nyilvános szituációkban a magyarban a topikkal realizált kérdő mondatok gyakorisága szignifikánsan nagyobb, mint a németben.

Projektünk egy lényeges melléktémáját képezte a beágyazott kérdő mondatok vizsgálata, amellyel Zakariás Emese foglalkozott. Ebben az esetben a magyarral való összehasonlítás a német nyelv leírását segíti, ugyanis a németben a *w*-elemmel bevezetett mellékmondatok szerkezete formailag egybeesik a beágyazott kérdő mondatok és a vonatkozó mellékmondatok esetében. A magyarra történő fordítás ezeket a mondatokat disambiguálja, a fordítás bizonytalansága viszont egyes esetekben megmutatja, hogy a két mondatípus között mégsem húzható éles határ.

A projekt eredményei egy komplex grammatikai téma kapcsán értékes adalékkal szolgálnak az európai nyelvek vizsgálatához. Az európai nyelvek a mondatfajták jelölése esetében a tipológiailag motivált jelentős különbségek ellenére bizonyos konvergencia-jelenségeket mutatnak, amelyek a közös kulturális háttérrel és az összefüggő nyelvi areállal magyarázhatók. Különösen érdekes ebből a szempontból a német és a magyar nyelv összehasonlítása, ezek ugyanis genealógiai szempontból nem rokon, és tipológiai szempontból is igen nagy mértékben eltérő sajátosságú és adottságú nyelvek, amelyek az ezer éves intenzív nyelvi kapcsolatok és a közép-európai „együttélés” során mégis hasonló szerkezeteket alakítottak ki.

A kutatás részletes eredményei és dokumentációi Péteri Attila honlapján online elérhetőek az eltesyntax.x3.hu/otka2011.htm cím alatt.

Budapest, 2012. január 30.